

Койлубаева А.К.
К.Тыныстанов ат. БИМУ

ЭПОСТУН КӨРКӨМДҮГҮ – АНЫН ТИЛИНДЕ

Макалада эпостогу багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн түгөйлөрүнүн байланышуу жолдору, -ыш мүчөлүү чакчылдардан уюшулган багыныңкы сүйлөмдөрдүн туюнткан маанилери жана алардын көркөмдүктү берүүдөгү ролу талдоого алынат.

Эпосто орун алган көркөм сөз каражаттарынын көрөңгөсү өзгөчө бай жана ар түрдүү. Аларды кең-кесири, ар тараптан толук изилдегенде гана эпостун океандай көлөмүндө чалкып жаткан көркөмдүүлүгү, баалуулугу ачылат. Эпостогу көркөмдүктү камсыз кылган тил каражаттары илимий негизде каралып, аны ырастаган далилдүү тилдик фактылары менен маалыматтары чечмеленгенде гана катылып жаткан терең сыры айкын болот.

Көркөмдүк маселеси – тилдик багытта алып караганда, көп сырлуу жактарын кучагына алган эң татаал маселе болуу менен, тилдин бардык бөлүмдөрүн кучагына алат. Эпостун материалдарында каармандардын айтайын деген ою синтаксистик ар түрдүү конструкциялар аркылуу берилет. Мындай конструкциялардын тилибизде байыртадан бери өнүккөн түзүлүштөрүнүн бири болуп багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөр саналат.

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн түгөйлөрүнүн ортосундагы синтаксистик байланыштар семантикалык жана структуралык-грамматикалык жактан дайыма субординативдик абалда болот, анткени бир түгөйү басымдуу (доминанттык) мүнөзгө ээ болсо, экинчиси аны шарттайт, же түшүндүрөт.

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн түгөйлөрүнүн ортосундагы мындай өзгөчөлүк аналитикалык, синтетикалык жана синтетика-аналитикалык жолдор менен ишке ашат. Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн түгөйлөрүнүн ортосундагы байланыштын синтетикалык жолу түздөн-түз багыныңкы түгөйдүн баяндоочуна байланыштуу болот, себеби ал бир эле учурда баяндоочтун формасы болсо, ошол эле учурда багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдү байланыштыруучу каражат болуп саналат. Алар багыныңкы түгөйдүн баяндоочу болуу менен, багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдү синтездеп, алардын максималдуу тыгыз биримдигин шарттап турат. Мында көбүнчө негизги милдетти атоочтуктар, чакчылдар, -са мүчөлүү этиштер жана аларга сөз өзгөртүүчү мүчөлөр жалганып да, жалганбай да айтыла берет.

Кошмо сүйлөмдүн тутумунда турган жөнөкөй сүйлөмдөр ар түрдүү грамматикалык каражаттар аркылуу гана байланышпастан, алар маанилери боюнча да карым-катышта турат. Кошмо сүйлөмдөрдүн кандай гана материалдык жагы болбосун, башкача айтканда, жанаша айтылган жөнөкөй сүйлөмдөрдөн, же сүйлөм ичинен сүйлөм түзүү аркылуу уюшулган ыкмасы болбосун, анын синтаксистик бардык түгөйлөрү биригип, органикалык биримдиктеги, толук ойду билдирет. Тагыраак айтканда, багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдү бири-биринен ажыратып өзүнчө сүйлөм катары колдонууга болбойт.

Эпостун материалдарында мындай түзүлүштөгү кошмо сүйлөмдөр кеңири кездешет. Мисалы: Коңурбайдын небереси Чың Темир Кенендин даңкын угуп, буруттарда алты атабыздын өчү бар, ошону барып алам деп оолугуп, согушка камданып жаткан учуру Эбегей, Көгөй аттуу эки карыянын кыргызды тооруп

келе жаткан кырсыкты күн мурунтан сезген сүйлөшүүсүндө:

Ала-Тоону кан басып,
Астыңкы түзүн чаң басып,
Журт чуркурап, кол дүрбөп,
Капкара канга батыптыр.
Калың мал, баш дүнүйө,
Айла таппай жатыптыр,

Бул эмине болуучу, - деп (С.К., инв. 146. 492-б.) берилет. Мында -ып мүчөлүү сыпат багыныңкы сүйлөмдөр (Ала-Тоону кан басып; астыңкы жүзүн чаң басып; журт чуркурап, эл дүрбөп) аркылуу берилди жана алар баш сүйлөмгө карата (капкара канга батыптыр) түз орун тартип боюнча, башкача айтканда, баш сүйлөмдөн мурда жайгашты. Минтип баяндоочу -ып формасындагы чакчылдан турган сүйлөм багыныңкы сүйлөм катары колдонулганда, өзүнүн ички маанисине ылайык баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин кандайча аткарылгандыгы, же болбосо, кандайча аткарылуу мүнөзү көз алдыбызда даана, ачык жана элестүү сыпатталды.

Айрым учурларда баяндоочу -ып формасындагы чакчылдан болгон бул сыяктуу сүйлөмдөр өзүнөн кийинки сүйлөмдөгү (баш сүйлөмдөгү) кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн билдирбестен, маани жагынан аны менен бирдей даражада байланышып, бир мезгилде, же биринен кийин экинчиси удаалаш болгон окуяны, кубулушту билдирет. Мисалы: Казактардын колунда кербенчи сартка сатылып кеткен Тайбуурул Сейтектин келатканын сезип, кербенчилерди жанына жолотпой, тиштеп, тепкилеп жададат. Сейтек менен кездешкенде гана тынчып, жаттап, көз жашын көлдөткөн учуру:

Айчүрөк турду чыркырап,
Сейтек ыйлап буркурап,
Тили жок буурул ат ыйлап,
Көрүп турган эл ыйлап,
Төшү түктүү жер ыйлап,
Муңдуулар акыр табышты, - деп (С.К. инв. 956, 297-бет) сүрөттөлөт.

Демек, баяндоочунун милдетин -ып формасындагы чакчыл аткарып, баш сүйлөм (муңдуулар акыр табышты) менен тутумдашкан сыпат багыныңкы сүйлөмдөр бир нече сап болуп кабатталып келгенде, сөз болуп жаткан объектинин (муңдуулардын кантип табышканы) сапаты улам терең ачылып, дааналана тургандыгы ачык байкалат. Ошол эле учурда -ып формасындагы сыпат багыныңкы сүйлөмдөр бир нече сапты түзүп гана тим болбостон, мазмунунун динамикалуулугун арттыруу менен баш сүйлөмдөгү берилүүчү ойду күчөтүп, ушул касиет аркылуу күчтүү эмоционалдык-экспрессивдүү боёктуулукка ээ болуп турат.

«Көкөтөйдүн ашы» эпизодунда ат чабыш учурунда Алмамбет сыйкыр менен аба ырайын өзгөртөт. Муну ал атайын жасап, аттардын күчүн жана чыдамдуулугун сынаш үчүн кышкы ызгаарды чакырат. Мына ушул учур эпосто:

Суранып Алма калганы,
Сууга жай таш салганы,
Ачып көздү жумганча,
Аны-муну кылганча
Атын таап тынганча,

Жаканын бары жамгырлап,
Мөндүр түштү дабырлап,
Бөксөнүн бары мөндүрлөп,
Туурадан туман дүркүрөп,
Кыбыладан түнөрүп,
Кызыл мунар күркүрөп,
Астыңкы келген аязга
Ат менен адам зиркиреп
Арыктын баары жыгындап,
Аң, коктулар тыгындап
Асмандан сегиз сай мөндүр шыбыргак.
Борошосу бургулап,
Караганча өлчөөсүз,
Каршы-герши ургулап.
Астында түшүп жамгыры,
Адам, аттын баарысын,
Суусу басып жам кылды,
Артынан түшүп мөндүрү,
Арык-торук малдарды,
Аяз менен өлтүрдү, - деп сүрөттөлөт.

Мындагы багыныңкы сүйлөмдөрдө сүйлөмдүн бардык белгилери сакталган: грамматикалык жактан да, интонациялык жактан да уюшулган жана предикаттык катыштагы баш мүчөлөрү бар. Бул кошмо сүйлөмдөгү багыныңкы сүйлөмдөр маанилик жактан биригип, баш сүйлөм менен -ып мүчөсү аркылуу байланышып, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин аткарылышын мүнөзүн, сыпатын билдирди.

Ошол эле учурда эпикалык каармандын маанайы да, атап айтканда, ачуулануусу, нааразылыгы аба ырайынын бузулушу (кыш) менен салыштыруу аркылуу берилип, угуучунун эстетикалык татымын, эпоско болгон кызыгуусун арттырат. Тагыраак айтканда, баш сүйлөмдөгү берилүүчү ой күчөтүлүп, эмоционалдык-экспрессив-дүү боектуулукка ээ болуп турганы байкалат.

Жогоркудай түзүлүштөгү чакчыл жана атоочтук конструкциялар өзүнө тиешелүү грамматикалык ээси жана чакчылдан, атоочтуктан турган баяндоочу синтаксистик жол аркылуу байланышып, предикативдик катышты түзүп, баяндоо интонациясына ээ болуу менен шарттуу түрдө аякталган ойду билдире алышты.

Чакчылдын бул формасы аркылуу түзүлгөн сыпат багыныңкы сүйлөмдүн маанисин кылдаттык менен аныктоо керек. Эгерде мындай багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда ага сүйлөмдөр белги берип туруучу грамматикалык баш мүчөлөрү толук берилбесе, анда сыпат чакчыл түрмөк болуп, сүйлөмдүк түзүлүштө эмес, сөз тизмеги болуп калат. Мисалы, учууга, кубулууга, сыйкырлоого жөндөмдүү Айчүрөктүн кадимки адамдардай эле ойлонуп, күйүп-бышып, алда-кандай болот деп, жаналакетке түшүп, катуу кайгыга капталып турган учуру:

Чыдай албай чыркырап,
Чыңырып ыйлап буркурап,
Агарып өңү суюлду (С.К., инв. 563. 206-б.), - деп сүрөттөлөт.

Мында -ып мүчөлүү чакчыл аркылуу уюшулган бул тизмектердин грамматикалык ээси жок, ошондуктан алар сүйлөмдүк түзүлүштө боло албайт. Бүтүндөй тизмеги менен чакчыл түрмөк болот да, өзүнөн кийинки **суюлду** деген

этиштик баяндоочтун гана белгиси болуу менен, алар синтаксистик милдети боюнча сын-сыпат бышыктоочтук милдет аткарып турат. Ошондуктан бул сүйлөм грамматикалык түзүлүшү боюнча жөнөкөй гана сүйлөмдөр болуп эсептелет.

Жыйынтыктап айтканда, жалпы элдик тилибиздин үлгүсүндө айтылган «Манас» эпосунун тили анын эл арасында таралышында жана калыптанып өнүгүшүндө баа жеткис ролду ойноп келген коомдук кызматын да билүүгө милдеттүүбүз, себеби эпостогу тилдик каражаттар анын көлөмүнө жарашкан көркөмдүгүн көз кайкыган бийиктикке жеткирип, көркөмдүктүн бүтүндөй системасы иштелип чыккан. Эпостогу окуялардын жандуу элесин көз алдыбызга тарта алган элестүүлүгү жана анын угуучунун эсинде орноп калган таасирдүүлүгү менен айырмаланган сөздүн сыйкырдуу күчкө ээ болгон көркөмдүгү анын тилине байланыштуу десек болот.

Адабияттар

1. «Манас» энциклопедиясы. -Б., 1995.
2. «Манас» эпосу. С.Кара-лаевдин варианты боюнча, 1-2 том. -Б., 1995.
3. Мамыров М. «Манас» эпосунун калыптаныш тарыхы. -Б., 2005.
4. Мукасов Ы. Кыргыз элинин философиялык ойлومунун тарыхый динамикасы. -Б., 2004.
5. Мусаев Ж. Основные способы компонентов сложноподчиненного предложения в кыргызском языке. //Тюркологические исследования. -Ф., 1985.
6. Мусаев С.Ж. Татаал сүйлөм маселесине карата. -Бишкек, 1996.